

मिथिलामहीमण्डनमहानमीमांसको मण्डनमिश्रः

डॉ.दिनेश कुमार झा
ग्रा.पो. अंधराठाढी, जि. मधुबनी,
बिहार, भारत।

सारांशः – वाग्देव्या अंशभूताऽऽचार्यधर्मपत्नी सकलविद्यानिष्णाता स्वनामधन्या श्रीभारती- आचार्यशङ्करयोर्वादिजल्पवितण्डासु तत्त्वबुभूत्सारूपवादमाश्रित्य जाते शास्त्रार्थे मध्यस्थतामालम्बे। यत्र च राजकीयसंस्कृतोच्चविद्यालयीयाः शतशःशत्रा शतशःशत्रा अहरहः शास्त्राणि चिन्तयन्तः स्मारयन्ति दिदृक्षया समागतातिथीन् श्रीमदाचार्यपादकालम्।

मुख्यशब्दः – मण्डनमिश्रः, मीमांसकः, चिन्तयन्तः, विधिविवेकः, भावनाविवेकः, ब्रह्मसिद्धिः, स्फोटसिद्धिः।

अस्ति मिथिलायां “सहरसा”मण्डलायां ‘माहिष्मती’नामापरनामक ‘महिषी’ नाम्नी नगरी। तस्यां नगर्यां ‘श्री 108 उग्रतारा भगवती शीघ्रफलप्रदां वरीवति। यस्य सन्निधौ महर्षिं वशिष्ठोऽपि तपस्तप्त्वा परमपदमाप्तवान् एतस्यां महत्यां महिषीनगर्यां शङ्कराचार्यात्प्राचीनो मैथिलभूसुरो महामहोपाध्यायमीमांसकप्रवरो मण्डनमिश्रनामको महान् दार्शनिको जातः। तस्मिन्नेव समये समस्तभारते बौद्धमतस्य प्रचुरतरः प्रचारः प्रचलित आसीत्। येन सनातनधर्मस्य हासदशां प्राप्ता। तस्यैव प्रशमनार्थं भगवतः शङ्करस्य शङ्कराचार्यरूपेणावतारो जातः। स च देशे-देशे भ्रमणं कुर्वाणः बौद्धमतमवखण्डयन् स्मार्तधर्मपनुः स्थापितवान्। तत्प्रसङ्गेनैव स महानुभावो मिथिलायामायातः। तत्र महामीमांसकम् म.मण्डनमिश्रस्य ‘धामपरिचयर्थं जलाहरणार्थमागतमकांम-महिलां पृष्टवान्। “स्वतः प्रमाणम्” “अवेहित”मित्यन्तेन श्लोकेन तथा प्रदत्तोतरेण शङ्कराचार्यः मिथिलास्थ संस्कृतमहिमामनुभूय ‘महिष्मतीं’ (महिषी) प्राप्य तेन सह वार्तालापं व्यधात्। इति तु विदितमेव सर्वेषां विदुषाम् मिथिलानगरनिवासिनांच।

ततश्च स उग्रतारादेवताप्रसादलब्धसकलयोगतपोविधो मण्डनमिश्रः शङ्कराचार्याणां मत पोषणाप्रानुयस्थितः। एवंच साहाय्यं प्रदामसहैवावस्थितः।

अयमेव सुरेश्वराचार्योऽभुदिति प्रवाद एव। म.म.बालकृष्णमिश्रः- म.म.सरगङ्गानाथझा- म.म.गोपीनाथकविराजप्रभृतयो विद्वांसो नानुमन्यते। सुरेश्वराचार्याणां कृतिः पृथगेव। एषाञ्च पृथगेव। तथापि च परस्परभेद एवानुभूयते।

अधुना म.म.महामीमांसकमण्डनमिश्रकृता ग्रन्थाः समुपलभ्यन्ते-

1. मीमांसानुक्रमणिका
2. विधिविवेकः।
3. भावनाविवेकः।
4. ब्रह्मसिद्धिः।
5. स्फोटसिद्धिः।

प्रायशः सर्वग्रन्थाः प्रकाशिता एव सन्ति। 'विधिवेकस्य' महती टीका म.म.वाचस्पतिकृता 'न्यायकणिका' नाम्नी कामेश्वरसिंहदरभङ्गासंस्कृत-विश्वविद्यालयस्य 'संस्कृतपुस्तकागारे' वर्तते।

दार्शनिककेन्द्रमिथिलास्थः सर्वोजात् अत एव स मिथिला महीमण्डलमण्डनः मैथिल एवेति सिद्धान्तपक्ष आभाति। विविधविद्याविद्योत्तितान्तःकरणानां प्रातः स्मरणीयानां मीमांसादिशास्त्रजीवातूनां श्रीमतां तत्र भवतामाचार्यपदमण्डितानां मिथिलामहीमण्डनानां मण्डनमिश्राणां कालनिर्णयं विभिन्नविदुषां वैमत्यमिति नास्ति तिरोहितमशेषशेषमुषीजुषां समेधसां विदुषां समाजे। कालिदासाय एव इमेऽपि महानुभावाः स्वजीवनं क्षणभङ्गुरं मन्यमानाः स्वजीवनवृत्तं न प्रकाशयामासुः। इमे महानुभावाः भर्तृहरितः परवर्तिनः शालिकनाथतः पूर्ववर्तिनः कुमारिलशङ्कराचार्यप्रभाकराणां समकालिक आसन' इति तदीयग्रन्थालोचनेन निर्णीयते। अनुमीयते च सप्तमशताब्द्यां जीवनकालः श्रीमदाचार्यपादानाम्।

प्रयागरजतटे चरमं वयो व्यतिगनयद्भिभट्टोपाधिविभूषयद्भिर्मैथिलवर्यैः श्रीमदाचार्यपादं निजाऽवृत्तभावसम्बन्धेन परिचाययद्भिः श्रीकुमारिलमिश्रैः सूचितः श्रीमदाद्यशङ्कराचार्यो मिथिलाजनपदान्तर्गतां साम्प्रतं महिषीनाम्ना प्रसिद्धां महिष्मतीं नगरीमुपेत्य 'स्वतः प्रमाणं परतः प्रमाणं कीराङ्गना यत्र गिरोगिरन्ति। शिष्योपशिष्यैरुपगीयमानमवेहि तन्मण्डनमिश्रधामे'ति दासीदेवगिराविस्मयमान आचार्यपादैः शास्त्रार्थं जनरवः मिथिलायां प्रतिनगरं प्रतिग्रामं प्रतिगृहं प्रत्यारामं दिशस्तरङ्गयति।

को न जानीते महिष्मतीं नगरीम्। यस्या महीतलं धेमुड़ानाम्ना ख्याता धर्ममूला नदी स्वप्रबलप्रवाहपरम्पराभिनिरन्तरमार्दीकुर्वती शस्यश्यामलं करोति। वितनोति च यदीयं यशोराशिमासमुद्रमुभासनुद्रमुपान्तस्थितं पुरातनं प्रीसूर्यमन्दिरम्। यत्र चाऽऽचार्यवर्यस्येष्टदेवी वशिष्ठेना राधिता श्रीमत्रीलसरस्वत्येकजटाधिष्ठाता श्रीमदुग्रतारा भगवती पूरयति सकलभक्तनम्रजनानां मनोरथान्। अत्रैव वाग्देव्या अंशभूताऽऽचार्यधर्मपत्नी सकलविद्यानिष्णाता स्वनामधन्या श्रीभारती- आचार्यशङ्करयोर्वाद्दजल्पवितण्डासु तत्त्वबुभूत्सारूपवादमाश्रित्य जाते शास्त्रार्थे मध्यस्थतामाललम्बे। यत्र च राजकीयसंस्कृतोच्चविद्यालयीयाः शतशश्छात्रा शतशश्छात्र अहरहः शास्त्राणि चिन्तयन्तः स्मारयन्ति दिदृक्षया समागतातिथीन् श्रीमदाचार्यपादकालम्।

सन्दर्भग्रन्थसूची-

1. मण्डन मिश्र और उनका अद्वैत वेदान्त- पण्डित सहदेवझा, प्रकाशकः- मण्डनसन्तति, महिषी, सहरसा बिहार।
2. वेदभूमिमिथिला- संस्कृति दर्शन, श्रीहरिदेवझा, प्रकाशकः- श्रीमहेश झा, ग्रा.पो. अंधराठाढी, मुद्रक- प्रिंटवेल टावर दरभंगा।
3. मिथिला की धरोहर- पं. श्रीसहदेव झा, प्रकाशक- श्री ललन झा, जिला शिक्षापदाधिकारी शेरपुरा, बिहार, मुद्रक- शेखरप्रकाशन, इन्द्रपुरी, पटना-24
4. गूढतत्त्वसमीक्षा- स्व.पण्डितरुद्रधरझा, प्रकाशकः- श्रीअमरेन्द्रनाथ झा, 99/1 4क्रास, 2मेन विनाय ले आऊट भूयसन्द्रा, बेंगलुरु- 560094